
Comerç, finances i indústria en els inicis de la industrialització catalana

Carles Sudrià

Barcelona Quaderns d'Història, 11 (2004)

La pretensió d'aquesta ponència és repassar l'evolució de l'economia catalana durant els dos primers terços del segle XIX, és a dir durant la primera fase de la industrialització, però posant l'èmfasi no en les transformacions experimentades pel sector industrial, sinó en dues activitats sense les quals el procés de formació d'una societat industrial no hauria estat possible: el comerç exterior i les finances.

La tria d'aquesta perspectiva respon a dues raons de tipus diferent. La primera té a veure amb l'àmbit d'aquest congrés i deriva del caràcter essencialment urbà –és a dir, barceloní– d'aquestes activitats comercials i financeres. Aquest no és un fet peculiar de Barcelona, sinó propi de la funció de les ciutats en tots els processos d'industrialització. La segona està relacionada amb la meua percepció de què una fixació excessiva de les nostres anàlisis en el fet industrial pot comportar el perill de menystenir altres canvis profunds en la realitat econòmica que són indispensables de comprendre si volem obtenir una percepció equilibrada de tot el procés.

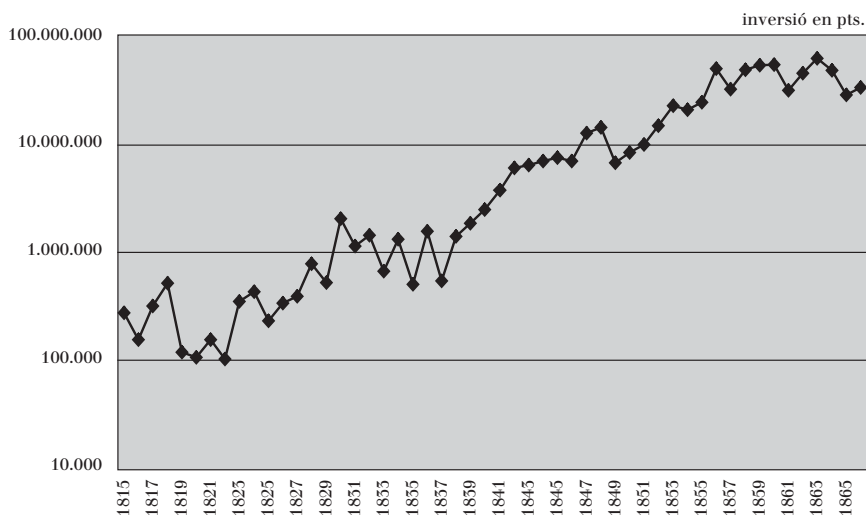
Abans d'entrar en el tema, crec indispensable fixar alguns trets generals del període.

En primer lloc, cal que siguem conscients de la magnitud de la transformació que va experimentar la societat catalana en els anys que estudiem. En aquestes cinc dècades Catalunya es va convertir en una societat industrial, en els termes propis del segle XIX. És a dir, en una societat en la que la indústria era el sector més dinàmic, el que marcava els processos de canvi social, el que estava en el centre dels conflictes interns i externs i el que, a la fi, arrossegava i fins i tot forçava les transformacions en altres àmbits. Com és natural, l'agricultura conservava un paper molt destacat i el seu pes en el producte total era segurament encara dominant, però les interrelacions entre creixement industrial i canvis agraris eren molt estretes. D'una banda, les exportacions agràries proporcionaven a la indústria la capacitat de compra a l'exterior que necessitava per al seu funcionament. De l'altra, l'agricultura es veia afectada per la demanda creixent de productes agraris que feien els nous treballadors fabrils i per la mateixa

existència d'aquestes noves ocupacions que significaven una alternativa al treball agrari i forçaven canvis en els sistemes tradicionals d'explotació. Recordem, a més, que la industrialització va ser en aquesta etapa un fenomen circumscrit a unes poques regions europees. A l'Europa mediterrània només el triangle Gènova-Torí-Milà anava experimentant una transformació similar.¹

La segona qüestió que vull destacar té a veure amb la cronologia del procés. Entre 1814 i 1866 la conjuntura econòmica va passar per etapes molt diverses que permetrien definir els períodes de manera molt diferent. Una perspectiva de conjunt útil per establir una periodificació la pot aportar l'evolució de les inversions fetes en societats mercantils. Es tracta del resultat d'un buidat exhaustiu de registres notariais que, si bé no és assimilable a la inversió total, n'és un bon indicador.² La *figura 1* mostra que, a banda de fluctuacions efímeres, en els anys considerats hi ha dos canvis de nivell amb caràcter permanent. El primer se situa a l'entorn de l'any 1840 i el segon el 1856. Ambdós són ben representatius també de canvis importants en l'entorn econòmic i polític: la fi de la primera guerra carlina, en un cas, i l'entrada en vigor de la decisiva reforma financera dissenyada pels progressistes, en l'altre. Ens queden així dibuixats tres períodes d'anàlisi: 1808-1840, 1840-1856 i 1856-1868.

Figura 1. Inversió en societats mercantils a Barcelona, 1815-1868

1. Sobre el caràcter 'regional' de la primera fase de la industrialització europea vegeu: Sidney POLLARD, *La conquesta pacífica. La industrialització de Europa, 1760-1970*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza, 1991.
2. Aquestes xifres han estat presentades i analitzades a: Carles SUDRIÀ, «Capitalistes i fabricants. El finançament de la industrialització catalana (1815-1866)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, V, 1994, pàg. 29-40; i a: Carles SUDRIÀ i Pere PASCUAL, «Financing a Railway Mania. Capital Formation and the Demand for Money in Catalonia, 1840-66», *Financing History Review*, 6 (2), 1999, pàg. 127-145.

Les mateixes xifres d'inversió ens poden servir per fer una primera aproximació a les característiques pròpies de cada fase. La *taula 1* recull la distribució per grans sectors de la inversió realitzada en cada període.

Taula 1. Inversió en societats mercantils. Pessetes, mitjanes anuals

	Indústria	Comerç	Finances	Ferrocarrils	Altres	Total
1815-1839	349.546	281.607	7.867	-	64.490	703.509
1840-1855	6.450.343	1.780.740	256.500	1.667.084	1.377.561	11.532.228
1856-1866	10.353.652	8.303.158	7.661.782	18.656.160	3.742.669	48.717.421
1815-1866	4.258.791	2.377.576	1.646.003	4.317.711	1.217.099	13.817.181
Percentatges						
1815-1839	49,7	40,0	1,1	-	9,2	100
1840-1855	55,9	15,4	2,2	14,5	11,9	100
1856-1866	21,3	17,0	15,7	38,3	7,7	100
1815-1866	30,8	17,2	11,9	31,2	8,8	100

Font: Carles SUDRIÀ, «Capitalistes i fabricants. El finançament de la industrialització catalana (1815-1866)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, V (1994), pàg. 29-40.

Hom pot comprovar que, mentre que entre 1815 i 1839 el comerç i la indústria aplegaven gairebé a mitges la inversió enregistrada, entre 1840 i 1855 el pes de les inversions industrials va ser molt més elevat, i entre 1856 i 1866 el protagonisme va passar als ferrocarrils, al mateix temps que les finances augmentaven substancialment la seva presència. Contemplaríem, doncs: una primera fase en la que el comerç absorbeix encara una part substancial dels recursos disponibles per a la inversió; una segona en la que l'esforç principal es concentra en l'aixecament de noves fàbriques i en l'adopció de les noves tecnologies; i una tercera en la que –sense que hi hagués reculada en les inversions industrials– és el ferrocarril i, en menor mesura, les finances les que atrauen amb més força als inversors. Recordem que durant tots aquests anys –a diferència del que anava passant a la resta d'Espanya– les entrades de capitals exteriors van ser mínimes i que, per tant, aquestes inversions corresponen essencialment a capitalistes i estalviadors catalans.

Cal que no perdem de vista aquesta cronologia bàsica a l'hora d'analitzar la influència del sector exterior i del desenvolupament financer en la construcció de la Catalunya industrial. Ens centrarem primer en el comerç per passar després a les activitats financeres.

Crisi colonial i política i nou model comercial

Les quatre primeres dècades del segle XIX van ser traumàtiques per a Catalunya des de moltes perspectives. La crisi final de l'Antic Règim i el naixement del nou ordre liberal van fer-se a batzegades i van donar lloc a enfrontaments sagnants i a destrosses materials gravíssimes.³ Simultàniament, a més, circumstàn-

3. Sobre la crisi de l'Antic Règim a Catalunya vegeu: Josep FONTANA, *La fi de l'Antic Règim a Catalunya i la industrialització, 1787-1868*, Barcelona, Edicions 62, 1988; i Josep FONTANA, *La revolució liberal a Catalunya*, Lleida/Vic, Pagès/Eumo, 2000. Una perspectiva microeconò-

cies externes de diversos tipus venien a alterar de forma radical el context exterior en el que s'havia desenvolupat l'economia catalana des de la segona meitat del segle XVIII. Durant aquests anys va quedar totalment alterada la xarxa de relacions comercials que havia permès la transformació de l'agricultura, l'especialització drapera d'algunes comarques i la introducció de la manufactura del cotó i del lli.

El punt de partida: Europa i els aiguardents catalans

Les característiques generals de la transformació que havia sofert l'economia catalana durant el segle XVIII han estat dibuixades per Jaume Torras en un text de síntesi de gran eficàcia.⁴ Als efectes que aquí ens interessin cal destacar-ne alguns punts fonamentals. El primer i principal és que l'economia catalana havia entrat des de finals del segle XVII en un procés de canvi en profunditat que alterava les bases mateixes de la societat tradicional. Tal com ja havia apuntat Pierre Vilar, l'especialització agrària estava en els orígens del canvi, però no n'era l'únic tret essencial. L'entrada de Catalunya en el circuit del comerç d'aiguardents amb el nord d'Europa des de la darrerria del Sis-cents va veure's complementada, a mitjan segle XVIII, per enviaments cada cop més importants a les colònies americanes.⁵ Gràcies a una interessantíssima recerca recent de Francesc Valls, ara coneixem millor les característiques d'aquests intercanvis.⁶

A mitjan segle XVIII, el mercat principal per als aiguardents catalans era el del nord d'Europa –amb centre neuràlgic a Amsterdam– i la contrapartida la constituïen principalment el bacallà i les manufactures tèxtils (escots, holandes, teles gòtiques). Els canvis en el mercat nordeuropeu i la progressiva entrada del comerç català en les rutes colonials van fer que en el darrer quart del segle s'introduïssin alguns canvis significatius en aquest esquema. El destí principal dels aiguardents catalans ja no seria Holanda, sinó els ports francesos de Calais i Dunkerque. El primer era l'entrada cap als mercats locals del nord de França i de Bèlgica, mentre el segon era el punt de connexió amb el tràfic de contraban cap a la Gran Bretanya. La contrapartida també va canviar de composició. Ara es composaria principalment de cereals i de semimanufacturats tèxtils de lli. La ne-

mica dels efectes de les guerres carlines a: Pere PASCUAL, «La masia: autoconsum, circulació monetària i exacció fiscal (1833-1847)», dins *Tous, mil anys d'història*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981, pàg. 165-340.

4. Jaume TORRAS, «L'economia catalana abans de 1800. Un esquema», dins J. NADAL, J. MALUQUER DE MOTES, C. SUDRIÀ i F. CABANA (dir.), *Història Econòmica de la Catalunya contemporània, s. XIX, vol. 1, La formació d'una societat industrial*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, pàg. 13-38.
5. Un panorama general de l'evolució del comerç exterior català en el segle XVIII des d'una perspectiva barcelonina a: Josep M. DELGADO, «El comerç exterior de Barcelona al segle XVIII», dins Jaume SOBREQÜÉS (dir.), *Història de Barcelona, vol. 5, El desplegament de la ciutat manufacturera (1714-1833)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1993, pàg. 266-281.
6. Francesc VALLS, *El paper de les exportacions vitícoles en la configuració de les relacions exteriors de l'economia catalana, 1672-1869*, tesi doctoral inèdita, Departament d'Història i Institucions Econòmiques, Universitat de Barcelona, 2001.

cessitat de grans derivava de l'augment de la població i de la mateixa especialització vítica, mentre que les teles de lli trobaven mercats a Amèrica després de ser pintades i acabades a Catalunya a les mateixes fàbriques que produïen indians.⁷

Dins aquest esquema, el comerç americà feia un paper important però per dessota del què li ha estat atorgat per alguns autors. La seva magnitud va incrementar-se considerablement a partir de la dècada de 1720 i encara més després de l'entrada en vigor del decret de lliure comerç el 1778. L'exportació d'aiguardents cap a les colònies representava a la segona meitat del segle XVIII entre un 20 i 37% de les exportacions totals d'aquest producte.⁸ Pel que fa a les indians i altres teixits pintats és sabut que el mercat americà no era substancial, tot i ser important.⁹ La contrapartida dels enviaments d'aiguardents i pintats la constituïen, en aquest cas, productes alimentaris (tabac, sucre, cacau), tints naturals (anyil, cotxinilla) i cuirs.¹⁰

L'esquema del comerç exterior català de l'època anterior a les guerres de final de segle es completava amb els intercanvis que tenien lloc en l'àmbit mediterrani. En aquest cas, els productes objecte de comerç eren, essencialment, cereals de Sicília i d'altres punts que arribaven a Barcelona per ser bescanviats per colonials vinguts d'Amèrica. Gènova jugava un paper clau en aquest circuit mediterrani.¹¹

Esfondrament i reconstrucció del model comercial: vins cap a Amèrica

Durant les dues primeres dècades del segle XIX aquest esquema general del comerç exterior català va entrar en una crisi irreversible. D'una banda, van disminuir de forma dràstica les vendes d'aiguardents al nord d'Europa. Un primer cop va arribar amb la Revolució Francesa, les guerres i la subsegüent retirada a Dunkerque dels seus privilegis de port franc. Ostende i els ports alemanys del nord van substituir de seguida la ciutat francesa, però la decadència es va convertir en un fet ineluctable. La conquesta francesa d'aquestes ciutats, el tanca ment definitiu del mercat anglès i la millora en la qualitat dels aiguardents de cereals de manufactura local van ensorrar de forma definitiva el mercat del nord

7. Sobre la complementarietat entre la producció de teixits de lli (per a l'exportació) i de cotó (per al mercat interior), vegeu Alejandro SÁNCHEZ, «La indianeria catalana: ¿mito o realidad», *Revista de Historia Industrial*, 1 (1992), pàg. 213-232.
8. VALLS, *El paper de les exportacions...*, pàg. 124-126 i 201.
9. SÁNCHEZ, «La indianeria catalana...», pàg. 226-227; Jordi MALUQUER DE MOTES, «La gran transformació. Industrialització i modernització a la Catalunya del segle XIX», dins NADAL, MALUQUER DE MOTES, SUDRIÀ i CABANA (dir.), *Història Econòmica...*, vol. 1, pàg. 120-122.
10. John R. FISCHER, *Relaciones económicas entre España y América hasta la independencia*, Madrid, Mapfre, 1992, pàg. 202-203.
11. Sobre el comerç mediterrani i el paper de Gènova comptem ara amb el treball de Laura CALOSCI, *Génova y la transformación del comercio mediterráneo de Cataluña (1815-1840)*, treball de doctorat inèdit, Departament d'Història i Institucions Econòmiques, Universitat de Barcelona, 2003.

d'Europa per als productes vínics catalans.¹² D'altra banda i en el mateix moment, començava el procés d'emancipació de les colònies continentals americanes i es perdia un altre mercat essencial. Cal recordar que una part substancial de les exportacions americanes d'aiguardent català tenien com a destí la ciutat mexicana de Veracruz i que la seva col·locació es beneficiava de la prohibició imposada per la metròpoli a la producció d'aiguardents de canya. La desaparició dels privilegis colonials en els principals mercats americans va afectar també –com és natural– a la manufactura d'indianes i teles pintades.¹³ Ambdós sectors, el del vi i el dels teixits de cotó, es veurien abocats a una transformació radical per superar la pèrdua dels mercats tradicionals.

La crisi general que acabem d'esmentar va donar lloc a l'inici del procés de formació del nou model de relacions exteriors que havia de presidir la primera fase de la industrialització. Aquest model seguiria tenint en els vins i en els seus derivats la peça fonamental, però haurien de canviar els destins i la pròpia tipologia dels productes exportats. Josep M. Fradera i Pere Pascual, entre d'altres, han explicat les característiques d'aquest nou model.¹⁴ En conseqüència, en faré només un breu resum amb algunes referències a treballs recents que han afegit precisions a les propostes citades.

L'eix central del nou esquema es troba en les exportacions de vi (i en menor mesura d'aiguardent) a les Antilles i a l'Amèrica del Sud. Efectivament, el primer tret a destacar és l'emergència del vi com a producte principal, en detriment dels aiguardents. Segons Francesc Valls, l'aiguardent va passar de significar gairebé el 80% de les exportacions de productes vínics el 1803-1806 a només un 45% el 1830-1832. Aquest canvi va exigir una important renovació tecnològica, ja que les exigències del consumidor de vi eren més estrictes, i la conservació del producte durant el viatge molt més difícil.¹⁵ El segon element important va ser el canvi en els punts de destinació. Cuba i Puerto Rico es van convertir en punts essencials de recepció, seguits immediatament pels ports del sud del Brasil i, més endavant, pels del Río de la Plata.

Cal destacar que, al mateix temps que canviaven els productes i les destinacions, ho feia també la mecànica de l'exportació a Catalunya mateix. Mentre en la fase anterior, els vaixells sortien directament dels ports de ponent (entre Sitges i Cambrils) cap als punts de destinació, ara una part significativa anava a Barcelona, des d'on el producte es reexpedia cap a Amèrica. Aquest era el cas, especialment, dels enviaments que tenien per destinació Cuba i Puerto Rico.¹⁶ Barcelona enfortia així el seu paper de centre de emmagatzematge i distribució

12. VALLS, *El paper de les exportacions...*, pàg. 308-313.

13. Sobre els efectes a Catalunya de la crisi colonial, podeu veure: Josep M. DELGADO, «El impacto de las crisis coloniales en la economía catalana (1787-1807)», dins Josep FONTANA (ed.), *La economía española al final del Antiguo Régimen, vol. III, Comercio y colonias*, Madrid, Alianza, 1982, pàg. 97-169; i Josep M. FRADERA, *Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna (1814-1845)*, Barcelona, Crítica, 1987, cap. 1-3.

14. FRADERA, *Indústria i mercat...*, cap. 4; Pere PASCUAL, *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX. Formació i desestructuració d'un sistema econòmic*, Barcelona, Crítica, 1990, pàg. 170-210.

15. VALLS, *El paper de les exportacions...*, cap. 8.

16. VALLS, *El paper de les exportacions...*, cap. 9; Pere PASCUAL, *Agricultura i industrialització...*, pàg. 176 i s.

dels vins, i el seu port esdevenia definitivament hegemònic. Fins aquell moment, els molls barcelonins eren el punt principal d'arribada dels vaixells de les rutes internacionals, però no el punt de sortida més actiu. Una de les raons de la nova centralitat de Barcelona era que el comerç amb les colònies antillanes incloïa altres productes a més de vins i aiguardents –paper, sabó, fruits secs, etc.–, alguns dels quals es produïen a la ciutat o trobaven en aquesta el punt més escaient per a la seva comercialització.¹⁷

Els canvis en l'estructura i destinació de les exportacions que acabem d'analitzar van ser, de tota manera, menors que els experimentats per les importacions. En aquest cas, la influència decisiva va venir de la transformació que simultàniament s'anava produint en el sector manufacturer català i, molt especialment, de l'aparició d'una indústria cotonera moderna. El funcionament d'aquesta indústria exigia l'arribada de productes de procedència estrangera: cotó en floca, primer, però també carbó mineral i maquinària. Això volia dir que el comerç exterior havia de proporcionar les vies d'arribada d'aquestes mercaderies i, també, el finançament per pagar-les.

De forma directa, els nous circuits americans dels vins catalans van vincular-se de seguida a l'aprovisionament de cotó en floca. Pere Pascual ha descrit amb un cert detall les tres rutes d'aquest tràfic.¹⁸ La ruta de les Antilles relligava les exportacions de vins i manufactures de venda local amb els retorns de productes alimentaris colonials (sucre, tabac, cafè) i de cotó en floca, primer carregats als magatzems cubans i, després, directament als ports nord-americans (Nova Orleans, Mobile, Charleston). La ruta del Río de la Plata conduïa els vaixells catalans a la costa sud de Brasil, a Buenos Aires o a Montevideo, carregats de vi i aiguardent. Allí recollien *tasajo* (carn seca i salada per al consum dels esclaus), que descarregaven a Cuba, des d'on tornaven amb colonials i cotó, o bé directament o bé a través dels ports cotoners nord-americans. Finalment, la ruta de Mèxic i Amèrica Central –menys important– arribava als ports mexicans o de Belize, on es descarregaven vins i, a vegades, totxos i rajoles, i es tornava amb fustes nobles i pal campetx (un tint vegetal).

L'element clau de tot aquest conjunt de rutes comercials eren els privilegis amb què comptaven els vaixells i els productes espanyols a Cuba i Puerto Rico. Privilegis en els aranzels aplicats als productes importats i en els drets pagats en funció de la bandera dels vaixells. Aquesta política de protecció permetia, no només tenir el pràctic monopoli de l'abastament de vi en aquelles illes, sinó comptar amb avantatges decisius en altres productes que de cap manera haurien estat competitiu en circumstàncies diferents. Oferia, a més, la possibilitat d'introduir-se amb èxit en el comerç interamericà, com en el cas del *tasajo*. S'entén que la burgesia catalana fos extraordinàriament sensible en tot el que tingués a veure

17. La importància de Barcelona en l'exportació de vins i en la producció i comercialització d'altres productes de venda a les colònies queda palesa en el detallat estudi de Jordi NADAL i Xavier TAFUNELL, *Sant Martí de Provençals. Pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*, Barcelona, Columna, 1992. Vegeu, especialment, els capítols I a III. Sobre l'activitat del port en aquests anys, vegeu Albert CARRERAS i César YAÑEZ, «El puerto en la era industrial: una síntesis histórica», dins Joan CLAVERA (i altres), *Economía e historia del puerto de Barcelona*, Madrid, Civitas, 1992, pàg. 82-157.

18. PASCUAL, *Agricultura i industrialització...*, pàg. 196-197.

amb la situació política de les colònies antillanes i amb la regulació legal del seu comerç.

L'evolució del comerç exterior català en aquest període va ser sens dubte positiva. Dues dades poden donar-ne fe. La mitjana anual de vaixells despatxats cap al continent americà va passar de 125,3 en 1828-1833 a 387,8 en 1866-1871, multiplicant-se, doncs, per més de tres. Cal tenir present que la xifra assolida en el moment àlgid de l'etapa preindustrial, 1784-1795, havia estat de 78,7 vaixells.¹⁹ Les importacions de cotó en floca pel port de Barcelona van passar d'una mitjana de 2.172 tones el 1825-1829 a 19.539 tones el 1855-1859, i baixaren després com a conseqüència de la guerra civil nord-americana a 16.850 tones entre 1865 i 1869.²⁰

Destaquem que aquest tràfic va proporcionar guanys a molts sectors de l'economia catalana. A banda dels productors de vins, sabons o paper, i dels comerciants i fabricants que compraven sucre, cafè o cotó en floca, cal parlar de la construcció de vaixells, de la càrrega, descàrrega i transport de les mercaderies per terra, de les activitats de finançament i d'assegurança que anaven lligades al comerç marítim, etc. Però sobretot, evidentment, de la mateixa navegació. En aquesta època, la gran majoria dels vaixells que feien la ruta americana –potser més d'un 90%– eren catalans, i catalans eren els seus armadors, consignataris i tripulants. Durant més de trenta anys van salpar del port de Barcelona una mitjana de 300 vaixells per any per fer una ruta que podia durar entre un any i mig i dos anys. És impossible saber quin podia ser el benefici mitjà d'aquest comerç. Hom parla sovint de percentatges molt elevats. A les darreries del Vuit-cents un capità de vaixell bon coneixedor del sector es referia a les dècades centrals del segle com l'època daurada de la marina catalana:

La riquesa que arribà a tenir la costa de Llevant de Catalunya era fabulosa [...]. No hi ha més que figurar-se que aqueix gros capital [12 milions de duros], terme mig, guanyava un 15, 20, 30 per cent y ab moltíssima freqüència arribaven barcos que repartien lo 60 y 80 per cent [...].²¹

Una rendibilitat mitjana del 20% resultaria en uns guanys acumulats, per a les tres dècades que van de 1835 a 1865, de 35 milions de duros, una xifra molt considerable si la comparem amb les referides a la inversió en societats mercantils que recull la *taula 1*. Resulta sorprenent, en tot cas, que en una activitat que no estava regulada i en la qual podia participar-hi qualsevol es donessin de forma persistent uns guanys molt més alts que els que hom podia obtenir d'altres inversions.

19. VALLS, *El paper de les exportacions...*, pàg. 439.

20. PASCUAL, *Agricultura i industrialització...*, pàg. 191.

21. Josep RICART i GIRALT, «La època més rica de la marina catalana», dins *Jochs Florals de Barcelona*, Barcelona, Estampa 'La Renaixença', 1895, pàg. 394, citat per VALLS, *El paper de les exportacions...*, pàg. 449.

Les rutes europees: la Mediterrània i els mars del Nord

La importància indubtable del comerç americà no ens ha de fer oblidar el paper que, malgrat tot, va continuar tenint el tràfic mediterrani i el del nord d'Europa. La pèrdua de les colònies continentals i l'adopció de la prohibició d'importar grans el 1820 ha fet pensar que aquestes rutes van perdre una part substancial del seu paper, però la realitat sembla una altra. Pel que fa al comerç mediterrani, Josep M. Fradera ja constata que la prohibició de 1820 va tenir uns efectes limitats.²² A banda dels permisos concedits per les autoritats –que no foren pocs– la magnitud del contraban va ser molt notable. La pròpia Junta de Comerç de Barcelona afirmava el 1824:

Tal es la enormísima introducción que se hace de trigo extranjero no obstante la reciente ley que lo prohíbe [...]. Que la introducción clandestina de este artículo es enorme no hay que dudarlo, pues a más de ser público y notorio, basta saber el bajo precio a que se vende como el de 15 pesetas la cuartera dentro de estos muros y a 11 y 12 en toda la costa; precios que no podrían cubrir su coste, derechos y demás gastos aunque el trigo tuviese libre entrada y precios por consiguiente más ínfimos que los que tenían antes del real decreto.²³

Amb l'autorització del govern, la Junta va crear un servei de guardacostes integrat per cinc vaixells, que van actuar sobre quaranta-quatre naus en menys de dos anys entre 1824 i 1825. Les protestes dels còsols interessats en el tràfic il·legal, encapçalats pel representant de Gènova, no van trigar a arribar. Finalment, les seves al·legacions d'arbitrarietat en l'actuació de les naus de la Junta, conjuntament amb les pressions diplomàtiques directes dels governs afectats, van aconseguir que el govern espanyol retirés a la Junta l'autorització concedida i es retornés a la situació de partida, amb la inoperant armada espanyola a càrrec de la vigilància.²⁴

Això no obstant, la vella estructura del comerç mediterrani dominat per Gènova i altres places italianes va començar a entrar en crisi. La progressiva disminució de la dependència exterior en l'abastament de blats i el predomini del comerç directe van fer disminuir de forma dràstica el paper de Gènova com a *entrepôt* mediterrani. En contrapartida, Marsella va adquirir un nou protagonisme. Les relacions entre els ports de Barcelona i Marsella es van fer més estretes i regulars, servides des dels anys 1830 per vaixells de vapor. El 1846 França aplegava gairebé el 60% de tot el comerç europeu que es feia pel port de Barcelona,²⁵ i era la principal proveïdora de maquinària, productes químics per a la indústria tèxtil i molts altres productes, exclòs el carbó mineral, que gairebé sempre arribava de la Gran Bretanya.

22. FRADERA, *Indústria i mercat...*, pàg. 109-117.

23. BC (Biblioteca de Catalunya), Junta de Comerç, XVI, 17, 5, 1824 (citat per CALOSCI, *Gènova y la transformación...*, pàg. 69).

24. CALOSCI, *Gènova y la transformación...*, pàg. 70-72.

25. Laureano FIGUEROLA, *Estadística de Barcelona*, Barcelona, Tomás Gorchs, 1849, pàg. 255-261; citat per PASCUAL, *Agricultura i industrialització...*, pàg. 178.

L'altra branca del comerç europeu era, justament, la que continuava relacionant el port de Barcelona amb el nord d'Europa. Ara l'eix central d'aquest tràfic eren la Gran Bretanya –proveïdora essencial de carbó– i els països escandinaus, d'on arribava el bacallà. Aquest era un tràfic que estava gairebé en exclusiva a les mans de les marines dels països d'origen de les mercaderies. La manca d'exportacions catalanes d'entitat suficient feia de aquesta ruta resultés poc rendible als vaixells espanyols. Recordem que, per volum, aquest va ser, a partir de mitjan segle, el tràfic més important del port de Barcelona. A la dècada de 1860 representava probablement més de la meitat del tonatge descarregat al port barceloní, que ha pogut qualificar-se amb raó de port carbo-ner.²⁶

El comerç exterior, peça clau del procés d'industrialització

Les consideracions fetes fins ara ja ens donen compte del paper absolutament essencial de les relacions comercials externes en el procés català d'industrialització. De fet, l'economia catalana d'aquesta primera fase de la industrialització podria definir-se com una economia basada en l'exportació de productes agraris de certa qualitat i en la transformació industrial de primeres matèries d'origen estranger (el cotó) mitjançant tecnologia i proveïments energètics d'origen també forà. Es tractava d'una economia àmpliament deficitària en productes alimentaris bàsics (cereals), que s'havien de portar de l'estranger o d'altres llocs d'Espanya, i que comptava amb el mercat espanyol per poder col·locar les seves produccions manufactureres.

Aquest esquema situa el comerç exterior en el centre de la viabilitat del sistema econòmic. Observem, però, que els diversos àmbits d'aquest comerç eren en situacions ben diferents. El comerç amb la resta d'Europa (mediterrània i nòrdica) se saldava amb dèficits molt considerables; uns dèficits que només podien compensar-se amb els excedents procedents del comerç americà, ja que tot sembla indicar que les relacions comercials amb la resta d'Espanya a l'alçada de la dècada de 1860 eren més o menys equilibrades. Hom ha especulat sobre la possibilitat que més que el comerç en si mateix seria la repatriació de capitals per part dels *indians* la que procurava capacitat de compra a l'exterior i, alhora, un finançament decisiu per al procés d'industrialització. La gran prominència d'alguns d'aquests capitalistes repatriats abonaria la interpretació. Tot i que encara manquen estudis sobre la qüestió, crec que les xifres d'inversió citades més amunt i altres indicis abonen més aviat la hipòtesi que van ser els beneficis del comerç i la mobilització de l'estalvi interior els que van tenir el paper fonamental en el finançament extern i intern del procés d'industrialització, sense que això hagi de treure importància a la participació d'alguns empresaris enriquits a les colònies en l'engegada d'iniciatives econòmiques d'una gran transcendència.

26. CARRERAS i YÁNEZ, «El puerto en la era industrial...», pàg. 89; PASCUAL, *Agricultura i industrialització...*, pàg. 187.

El finançament de la industrialització: la borsa, els bancs i els bitllets

Les relacions entre desenvolupament financer i industrialització compten amb una llarga tradició d'estudis per part d'historiadors econòmics i experts en desenvolupament. Aquests treballs han posat repetidament en evidència l'estreta relació existent entre desenvolupament econòmic i desenvolupament financer en tots i cadascun dels processos estudiats.²⁷ Una característica diferencial de les activitats financeres és que sempre han estat objecte d'una estreta regulació pública. Les raons són diverses, des de facilitar el finançament del mateix Estat, fins assegurar als ciutadans el correcte funcionament de les entitats en les dipositaven els seus estalvis. En tot cas, sembla clar que un tipus de regulació o un altre implicarà un funcionament diferent dels bancs, les caixes d'estalvis i la borsa.

Les vies per les quals el desenvolupament financer pot afectar el creixement econòmic van ser l'objecte d'anàlisi en els treballs clàssics de Rondo Cameron i han estat recentment revisades per altres autors.²⁸ El sistema financer té efectes sobre el creixement a través de tres vies: afavorir l'augment de la inversió productiva, facilitar l'adopció d'innovacions i reduir els costos dels intercanvis.

Un sistema financer eficient pot fer augmentar el muntant estalviat i invertit per una societat si aconsegueix reduir el risc i el cost que tot inversor ha d'assumir. El risc es pot reduir perquè les entitats financeres poden diversificar les inversions en un grau que seria inassolible per a l'inversor individual. També poden aconseguir la informació indispensable per avaluar cada inversió i fer-ne després el seguiment amb uns costos molt menors. Els estalviadors augmentaran el muntant dels seus estalvis si el cost que han pagar i el risc que han d'assumir per treure'n profit són inferiors. A l'inrevés, un sistema financer insuficient o ineficient por comportar un nivell d'estalvi i, per tant, de creixement econòmic inferior al possible.

La tasca d'informació i d'avaluació de les inversions potencials que realitzen les entitats financeres pot facilitar també l'adopció d'innovacions tècniques. Aquestes entitats poden recórrer a especialistes per valorar noves iniciatives, una cosa que queda fora de l'abast de l'inversor individual, que normalment tendirà a rebutjar les inversions o els productes que no estigui en condicions d'avaluar. Des d'aquesta perspectiva, la presència d'intermediaris financers pot resultar positiva per a la incorporació de nova tecnologia.

27. Els estudis clàssics són els de Rondo CAMERON, *La banca en las primeras etapas de la industrialización*, Madrid, Tecnos, 1974; *Banking and Economic Development. Some Lessons of History*, New York, Oxford University Press, 1972; i de Raymond GOLDSMITH, *Financial Structure and Development*. New Haven, Yale University Press, 1969.

28. Vegeu Rondo CAMERON, «Theoretical Bases of a Comparative Study of the Role of Financial Institutions in the Early Stages of Industrialization» [1965] dins R. CAMERON (ed.), *Financing Industrialization*, London, Elgar, 1992, vol. 1, pàg. 1-20; R. G. KING i R. LEVINE, «Intermediación financiera y desarrollo económico», dins C. MAYER i X. VIVES, *La intermediación financiera en la construcción de Europa*, Bilbao, Fundación BBV, 1994, pàg. 183-228; i, especialment, R. LEVINE, «Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda», *Journal of Economic Literature*, XXXV (1997), pàg. 688-726; a qui seguim essencialment en els següents paràgrafs.

Finalment, el sistema financer proporciona mitjans per facilitar els intercanvis. Els bitllets de banc, els comptes corrents, les transferències, etc., fan disminuir els costos que tota compra-venda de béns o serveis comporta. Aquesta disminució dels costos de transacció farà augmentar els intercanvis i, per aquesta via, incrementarà el grau d'especialització i la productivitat.

Queda clar, doncs, que el funcionament més o menys correcte d'un sistema financer i l'adequació de la seva estructura a les necessitats de la societat pot influir de forma decisiva en l'evolució econòmica. No ens ha d'estranyar, doncs, que en el cas català, com en tants d'altres, hi hagi una estreta relació entre l'expansió econòmica i industrial i el desenvolupament d'un sistema financer modern.

El sistema financer català abans de 1844: el predomini del mercat informal

A la segona meitat del segle XVIII el desenvolupament mercantil va posar de manifest la conveniència de comptar amb un sistema més articulat. En l'àmbit dels instruments va sorgir l'albarà, un document de crèdit no hipotecari, antecedent immediat del pagaré. La seva presència sembla, però, testimonial.²⁹ Pel que fa a les institucions, cal tenir present que l'única entitat financera existent era l'antiga Taula de Canvi, el funcionament de la qual era del tot marginal pel que fa al desenvolupament del comerç. La seva funció, de fet, era fer de registre i caixa forta per a dipòsits i fiances, però no podia dispensar crèdit ni actuava en l'àmbit del descompte comercial.³⁰ Per fer front a la demanda social van sorgir, en el darrer quart del Set-cents, dues iniciatives remarcables: el *Banco de Vitalicios o de Fondos Perdidos* (1776) i el *Banco de Cambios* (1777). El primer era una entitat dedicada a la recepció de dipòsits no reintegrables per a la formació de rendes vitalícies o de capitals dotals. No coneixem de forma detallada el seu funcionament, però sí que va tenir llarga vida –encara celebrava juntes generals en el decenni de 1830– i que va dedicar una bona part dels seus recursos a activitats no financeres.

Aquesta situació de relatiu endarreriment bancari no va canviar gaire en el primer terç del segle XIX. L'extrema inestabilitat política explica en bona part que l'avenç cap a sistemes més moderns de finançament fos tan tímid. De tota manera, durant les quatre primeres dècades del Vuit-cents va haver-hi alguns canvis significatius. Cal destacar la pràctica desaparició del censal com a mecanisme de préstec i la seva substitució pel debitori,³¹ i l'aparició formal –però, quantitativament irrellevant– del pagaré com a instrument per al préstec no hipotecari. Tot i que les xifres indiquen un increment molt notable del volum de

29. Joan Carles MAIXÉ, «La coyuntura financiera en Barcelona a finales del Antiguo Régimen: el mercado de efectos (1776-1808)», *Revista de Historia Industrial*, 12 (1997), pàg. 181-203.

30. La inutilitat de la Taula la va posar de manifest l'intendent el 1773 en proposar la seva eliminació: «Es bién sabido que el dinero que entra en la Tabla queda sepultado en ella porque ningún útil produce al dueño que le deposita [...] ni a la causa pública» (Jaime CARRERA PUJAL, *Historia política y económica de Cataluña*, Barcelona, Bosch, 1947, vol. III, pàg. 265).

31. Vegeu també: Lluís CASTAÑEDA, «Sector financer i mercat de capitals al primer terç del segle XIX», dins NADAL, MALUQUER DE MOTES, SUDRIÀ i CABANA (dir.), *Història Econòmica... vol. 3. Indústria, transports i finances*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, pàg. 339-349.

crèdit concedit, no sembla que hi hagués un progrés decisiu cap a un mercat financer plenament articulat. Els indicis disponibles pel que fa a la indústria assenyalen la persistència de les relacions personals immediates com a origen del crèdit a les empreses, quan aquest era necessari. Havien canviat els instruments, però no l'àmbit ni els mecanismes de la intermediació financera.

Els darrers anys del segle XVIII i els primers del XIX es van caracteritzar, també, per la reaparició de l'Estat com a gran demandant de capital. Com és ben sabut, la Corona espanyola havia tingut tradicionalment molts problemes financers. La proliferació de títols de deute públic i la seva difusió entre un nombrós estament de comerciants i propietaris van impulsar l'aparició de centres específics per a la seva compra-venda: les borses. Com és natural, de transaccions de títols públics, i també de lletres de canvi i d'altres títols privats, n'hi havia hagut des d'època medieval, i, de fet, existien uns intermediaris oficials que tenien com a funció facilitar-les: els corredors reials de canvis. La innovació d'aquests anys va consistir en que la compra-venda al comptat o a termini dels títols de deute va començar a fer-se de forma col·lectiva, regular i simultània en un lloc específic. No coneixem bé la gènesi d'aquest procés per al cas de Barcelona. Segurament, les compres i vendes de títols van anar adquirint especificitat dins les transaccions de tota mena que es realitzaven a la Llotja fins a configurar un temps i un espai propis. El que sí que sabem, en qualsevol cas, és que el 1826 el fenomen era prou important per impulsar el govern a mirar de regular-lo i de treure'n algun partit per a la Hisenda. A Barcelona va haver-hi una forta oposició a la 'oficialització' de la borsa, especialment per part de la Junta de Comerç. El govern va decidir, d'antuvi, limitar la regulació a la Borsa de Madrid, que va ser reconeguda oficialment el setembre de 1831.³²

La Borsa era l'eix central del mercat de capitals barceloní. L'estreta interrelació dels banquers privats, els comerciants i els capitalistes amb el mercat borsari feia que aquest fos el punt de referència fonamental no només per a la compra i venda dels valors que s'hi cotitzaven sinó també per a la majoria de les operacions financeres d'alguna importància, des de l'emissió i endós de lletres i pagars fins a la concertació d'inversions en societats col·lectives o comanditàries.³³

El Banc de Barcelona i els inicis de la modernització financera

El sistema monetari i financer vigent a Catalunya va experimentar una primera gran transformació amb la creació, el 1844, del Banc de Barcelona.³⁴ La idea de crear un banc emissor de moneda semblant als que existien a d'altres països i

32. El debat sobre la regulació de la borsa barcelonina es pot seguir a: Jaime CARRERA PUJAL, *La economía de Cataluña en el siglo XIX*, Barcelona, Bosch, 1961, vol. III, cap. IV.

33. Sobre l'evolució de la borsa barcelonina durant el segle XIX, el treball més consistent és encara el de Josep FONTANA, «La vieja bolsa de Barcelona (1851-1914)» dins *La Bolsa de Barcelona de 1851 a 1930: líneas generales de su evolución*, Barcelona, Instituto Municipal de Historia, 1961.

34. Les informacions que segueixen sobre el Banc de Barcelona procedeixen de Yolanda BLASCO, *Los orígenes de la banca moderna en Cataluña. El Banco de Barcelona, 1845-1850*, treball de doctorat inèdit, Departament d'Història i Institucions Econòmiques, Universitat de Barcelona, 2000. Vegeu també: Francesc CABANA, *Història del Banc de Barcelona (1844-1920)*, Barcelona, Edicions 62, 1978.

també a Madrid va sorgir a l'inici de la dècada de 1840. L'octubre de 1842, Manuel Girona va presentar una primera instància al govern, però la iniciativa es va haver de paralitzar com a conseqüència de la inestabilitat política. Es trigà gairebé dos anys a reprendre els tràmits. El primer de maig de 1844 un reial decret aprovava la creació del Banc i els seus estatuts. Les operacions es van iniciar el primer de setembre del mateix any. El Banc es presentava com una entitat dedicada a la provisió de crèdit a curt termini, mitjançant el descompte de lletres i pagarés i el crèdit sobre mercaderies. Acceptava dipòsits i comptes corrents i emetia bitllets. Es tractava, doncs, d'un banc emissor modern, com el *Banco Español de San Fernando* de Madrid,³⁵ o el Banc d'Anglaterra, amb la particularitat que les seves activitats anirien adreçades al comerç i la indústria privats i no al finançament públic.

El capital nominal va ser de cinc milions de pessetes, però només se'n va desembossar un 25%. En opinió de Girona, la resta era una reserva en mans dels accionistes, que eren obligats a aportar-la en cas de necessitat en un termini de quinze dies. L'emissió de bitllets podia assolir un màxim del doble del capital nominal i l'encaix havia de situar-se com a mínim en un terç. Tant els bitllets com els comptes corrents serien reembossables a la vista en metàl·lic a voluntat del tenidor. En la seva activitat creditícia, el Banc podia descomptar lletres, pagarés i altres efectes amb la garantia de tres "firmes solvents" o de dues firmes si eren de la plaça de Barcelona i "de la major confiança". També s'admetien crèdits sobre béns i productes "segurs, mòbils i de fàcil venda".

La presència del Banc de Barcelona va alterar profundament el panorama financer català. Dos elements fonamentals cal destacar. En primer lloc, el Banc va obrir la porta a la generalització del pagaré com a mecanisme de crèdit. Va ser la possibilitat de redescomptar aquesta mena de documents al banc –mitjançant endós– el que va convertir-los en l'eix del crèdit comercial i industrial. La segona gran innovació van ser, naturalment, els bitllets. A més de fer augmentar la capacitat global de crèdit del sistema, l'emissió de bitllets flexibilitzava l'oferta monetària, que ja no estaria estrictament sotmesa a la fluctuacions de la balança de pagaments amb l'exterior.

El Banc va passar fins el 1856 per diverses fases. Una primera, de ràpida expansió, va culminar el 1847, i va venir seguida d'una segona, de profunda recessió, que va durar fins el 1852. La represa posterior es va caracteritzar per un creixement molt intens dels comptes corrents –que no dels bitllets en circulació–, que va facilitar un increment del crèdit concedit i del diner creat.

L'episodi determinant de l'evolució del Banc en aquests anys fou la crisi de 1848. Fins aquell moment, el Banc s'havia mostrat molt actiu en la concessió de

35. El *Banco Español de San Fernando* havia estat creat el 1829 en liquidar-se el vell *Banco de San Carlos*, en fallida des de feia molts anys. Emetia bitllets i dedicava la major part dels seus recursos a finançar l'Estat. El mateix 1844 el govern va autoritzar la creació a Madrid del *Banco de Isabel II*, estretament vinculat a José de Salamanca i a Gaspar Remisa. Sobre les vicissituds dels primers bancs espanyols cal consultar l'estudi clàssic de Ramón SANTILLÁN, *Memoria sobre los bancos Nacional de San Carlos, Español de San Fernando, Isabel II, Nuevo de San Fernando y de España*, Madrid, Banco de España, 1982 [1865]; i els de Gabriel TORTELLA, *Los orígenes del capitalismo en España*, Madrid, Tecnos, 1973, i Pedro TEDDE, *El Banco de San Fernando*, Madrid, Alianza/Banco de España, 1999.

crèdit als industrials i comerciants, amb fórmules força flexibles, com el préstec amb garantia de mercaderies. Això no obstant, va anar invertint quantitats considerables en operacions especulatives relacionades amb el deute públic, amb l'argument de la manca de demanda local de crèdit. Per finançar les seves operacions, el Banc va incrementar ràpidament l'emissió de bitllets i la creació de diner. La conjuntura econòmica expansiva va començar a canviar a l'inici de 1847. Els problemes s'havien iniciat a França i Anglaterra, i van estendre's ràpidament per tota Europa. A Madrid, els bancs de San Fernando i d'Isabel II van veure com els tenidors de bitllets sol·licitaven el reembossament, van quedar aviat molt compromesos i van veure's obligats a fusionar-se. El mateix van haver de fer els dos bancs emissors establerts a Cadis. Aquests moviments no van pas alleujar la situació. A Madrid hi va haver, de fet, circulació forçosa de bitllets durant una colla de mesos.

El Banc de Barcelona va superar bé aquella primera prova, però va veure's afectat sense pal·liatius per la crisi que va seguir l'onada revolucionària iniciada a París el febrer de 1848. El pànic va venir magnificat, a més, per problemes interns del propi Banc. L'efecte va ser immediat. Tant els comptecorrentistes com els tenidors de bitllets van presentar-se al Banc per obtenir diner metàl·lic. En pocs dies els bitllets en circulació van passar de 7,5 milions de pessetes a poc més de 3,5 milions; els comptes corrents, de 2 milions de pessetes a 750.000. El Banc va poder superar la situació demanant als seus accionistes un desembossament addicional del 12,5% (625.000 pessetes).

L'efecte psicològic de la crisi va ser molt gran. El govern, molt esverat, va dictar lleis extremament restrictives per a la formació de bancs i societats anònimes i va exigir garanties molt rígides als que van continuar funcionant. Pel que fa als bancs, se'n va prohibir la creació de nous i fins i tot es va pensar en convertir els Bancs de Barcelona i de Cadis en sucursals del *Banco de San Fernando*. L'emissió de bitllets va quedar restringida al capital efectiu i es va imposar la constitució d'unes reserves del 10% del capital desemborsat. Una reforma de 1851 va obrir altra vegada la porta a la creació de nous bancs, però de fet no se'n va autoritzar cap fins el 1856.³⁶

Pel que fa al Banc de Barcelona, la gravíssima crisi de 1848 va comportar un canvi radical en la seva forma de treballar. Es va adoptar una estratègia molt més conservadora, tot exigint garanties molt estrictes, tant per al descompte de lletres i pagarés com per als préstecs. Pel que fa al passiu, la crisi va significar una reducció immediata del diner creat a la meitat. La reducció dels bitllets en circulació va continuar fins arribar el 1854 a un 17% dels que circulaven el 1847. És veritat que aquesta reducció va venir en part imposada per la restrictiva llei de 1849. El sostre d'emissió passava de 10 milions de pessetes a 1,25 milions, però el Banc hauria pogut compensar aquesta limitació augmentant el capital desembossat. Va fer tot el contrari. Tot i mantenir el mateix nominal (5 milions de pessetes) va reduir el desembossament des del 50% assolit el segon semestre del 1847 a un 25% dos anys més tard. A més d'això, va mantenir un encaix molt superior al que exigien la llei i els estatuts (un terç de l'import dels bitllets i els

36. Sobre la legislació bancària d'aquest període vegeu: TORTELLA, *Los orígenes del capitalismo...*, pàg. 39-44.

comptes corrents). Després de 1848 el percentatge dels recursos obtingut mitjançant els bitllets i els comptes corrents que el Banc mantenia inactiu en la seva caixa gairebé mai va baixar del 50%. Si va augmentar l'import del diner creat va ser perquè els clients van fer pujar fortament els comptes corrents, especialment a partir de 1851.

Els directius del Banc atribuïen la situació a la manca de demanda de crèdit i no pas a una actitud gasiva de l'entitat. A la *figura 1* es pot veure que les fluctuacions que s'observen en l'activitat del Banc són paral·leles a les enregistrades en la inversió en noves empreses. No sembla, però, que la gran restricció del crèdit adoptada per l'entitat entre 1848 i 1852 fos la causa de la davallada inversora. El tipus d'interès es va mantenir baix, sense donar mostres de l'existència d'una demanda insatisfeta. En canvi, la recuperació dels primers anys 1850 sí que va ocasionar tensió en el mercat financer.

Aquesta recuperació va venir marcada per la represa de les iniciatives ferroviàries. Cal recordar que des de la constitució de la companyia del tren de Mataró, el 1845, no hi havia hagut noves propostes. El 1850 es va constituir la companyia del Nord, que havia de construir la línia Barcelona-Granollers i el 1852 les companyies de Barcelona-Saragossa i del Centre (Barcelona-Martorell).

Tot i la seva modèstia, la represa inversora va suposar un increment de les tensions en el mercat financer. El tipus d'interès va elevar-se del 5% al 6,5. La demanda de mitjans de pagament va augmentar fins a fer evident que l'oferta de diner del Banc resultava del tot insuficient. El comissari regi nomenat per investigar la situació financera de la plaça durant la crisi de 1859 ho manifestava de forma conclouent:

[...] antes que las Sociedades de Crédito y Cajas de Descuentos acudieran a cubrir aquellas necesidades con sus obligaciones, talones registrados y órdenes de pago, unos simples cambiantes de moneda sin la menor responsabilidad sin otro moviliario ni ajuar que unas mesas de pino colocadas en las plazas públicas daban en cambio de oro y plata simples abonarés que algunos rechazaban, pero que la generalidad recibía, y téngase presente que cuando esto pasaba ya funcionaba el Banco y tenía circulantes más billetes de los que tiene hoy.³⁷

En definitiva, l'evolució financera d'aquests anys deixava clar que el sistema financer català, tal com funcionava, podia aportar recursos per a la formació del capital industrial, però no podia finançar les grans operacions destinades a la construcció d'una xarxa ferroviària com la que necessitava el Principat. Era necessària una reforma que permetés mobilitzar tots els recursos disponibles, àdhuc els que una munió de petits estalviadors mantenien atresorats.

37. AHN (Archivo Histórico Nacional), Hacienda, lligall 429-1, *Memoria redactada por D. José Fariñas relativa a la visita girada a las sociedades de crédito de Barcelona* (12 de juliol de 1859).

Canvis institucionals i transformació del sector financer a partir de 1856

El marc institucional d'actuació econòmica va canviar radicalment com a conseqüència de l'arribada al poder del partit progressista, dirigit per Espartero i O'Donnell, el juliol de 1854. Els elements fonamentals del canvi van ser les lleis reguladores de companyies ferroviàries (3-VI-1855), de bancs d'emissió, i de societats de crèdit (les dues darreres de 28-I-1856). De fet, es tractava de crear un règim específic per a aquestes societats, diferent del general de les societats anònimes.³⁸

Aquesta renovació legislativa va tenir conseqüències molt notables en el sistema financer català. El mateix 1856 es van crear a l'empara de la nova legislació tres societats de crèdit: la *Sociedad Catalana General de Crédito*, el *Crédito Moviliario Barcelonés* i la *Unión Comercial*. D'altra banda, el nou règim polític va autoritzar la fundació com a societats anònimes ordinàries, sota la tutela del Ministeri de Foment, de dues companyies de gir i banca: la *Caja Barcelonesa de Descuentos y Préstamos* (1855) i la *Caja Catalana Industrial y Mercantil* (1856). Uns anys més tard van crear-se altres tres societats de crèdit, el *Crédito Mercantil* (1863), el *Crédito y Fomento de Barcelona* (1864) i la *Compañía General de Crédito 'El Comercio'* (1865), i dos bancs emissors de moneda, el *Banc de Reus* (1863) i el *Banc de Tarragona* (1864).

Els grups impulsors d'aquestes societats eren formats essencialment per comerciants de la plaça. En algunes ocasions, les mateixes persones havien promogut col·lectivament altres companyies i, en tots els casos, estaven vinculades a activitats econòmiques no financeres. Les interrelacions entre les entitats bancàries i els interessos externs dels seus directius comportaren sovint problemes molt seriosos per a la seva solvència.

Les entitats sorgides del nou marc institucional van desenvolupar activitats molt diverses. Hi ha clarament tres grups. En primer lloc, el Banc de Barcelona i la Catalana General de Crèdit, els més actius, amb un volum de recursos molt semblant; segueix, en solitari, la Caixa Catalana; i, a una certa distància, les tres restants –la Caixa Barcelonesa, el Crèdit Mobiliari i la Unió Comercial– que conformen un altre grup.

Pel que fa a l'activitat creditícia hi havia tres entitats que es dedicaven essencialment al préstec comercial: el Banc de Barcelona i les dues Caixes. Val la pena destacar que aquestes darreres atenien en major proporció al préstec sobre firmes, mentre el Banc tendia amb més intensitat al préstec amb garantia de valors. No és gens sorprenent. En efecte, la justificació que avalava la creació de les Caixes era la manca de suport del Banc a industrials i petits comerciants que no tenien prou dimensió o solvència com per tenir-hi firma reconeguda.³⁹ La distribució global de préstec entre les diverses garanties ens assenyalava, de tota manera, que les limitacions del descompte comercial normal

38. Un estudi detallat de la gènesi i el contingut d'aquesta reforma legislativa a TORTELLA, *Los orígenes del capitalismo...*, pàg. 48-63.

39. Sobre les dificultats dels industrials per accedir al crèdit que oferia el banc i els avantatges que havien de portar les noves entitats, vegeu, per exemple, la *Revista Industrial*, «Cajas Mútuas» (9-V-1858) i «Bancos de emisión y descuento» (13-VI-1858).

com a mecanisme de finançament de les empreses seguien existint malgrat la major prodigalitat de les Caixes.

Un segon grup d'entitats –les societats de crèdit– tenien clarament una altra vocació. De fet, la legislació sota la que actuaven havia estat dissenyada per aplegar recursos per a grans iniciatives empresarials, de les quals la construcció de ferrocarrils era, és clar, l'exemple paradigmàtic. En el cas català, l'entitat que va complir més fidelment amb aquest objectiu va ser la Catalana General de Crèdit.

La Catalana va ser, durant aquests anys, una peça fonamental en l'engranatge de crèdit que va fer possible la construcció de la xarxa catalana de ferrocarrils. Ho va ser de forma directa, en invertir quantitats molt considerables en valors ferroviaris i fer-se càrrec de la construcció d'alguns trams, i de forma indirecta, amb la seva tasca de col·locació entre el públic d'accions i obligacions de ferrocarrils. Les seves operacions van vincular-la a gairebé totes les companyies catalanes, tot i que el paper més determinant el va jugar en el cas de les companyies dels ferrocarrils de Barcelona a Saragossa i de Barcelona a Granollers i Girona. L'abril de 1859, la Catalana tenia abocat al negoci ferroviari més del 70% del crèdit concedit. Val a dir que l'entitat va intervenir també en altres negocis, tot i que amb menor intensitat i persistència. En concret, va adquirir algunes concessions mineres a la zona de Calaf i va fer un intent de participar en una explotació forestal asturiana. En el cas de les mines, va acabar traspasant els seus drets a la *Unión Minera*, el 1863, que les va explotar sense gaire èxit. La qüestió de les fustes va quedar en res per problemes relacionats amb la propietat dels boscos.⁴⁰

El Crèdit Mobiliari i la Unió Comercial, pel seu costat, constitueixen intents fallits de bancs de negocis diversificats. Ambdues entitats van impulsar projectes de gran volada que no van prosperar i les van dur a la ruïna. En el cas del Crèdit Mobiliari, els errors van ser diversos i demostren l'existència d'una gestió deficient. L'inspector del Ministeri ja assenyalava el 1859 que «la situación de esta sociedad es poco satisfactoria. Muchas de las partidas que forman su activo son imaginarias y otras de muy difícil y dudosa realización».⁴¹ En els anys següents, la situació no va millorar. Finalment, els accionistes van perdre la paciència, i el 1864 la junta general va destituir la directiva i va iniciar un procés d'aclariment de comptes que va conduir a l'aflorament de pèrdues notables. En aquest cas, la crisi de maig de 1866, de la que parlarem més avall, va precipitar un final que es veia venir.

El cas de la Unió Comercial no és tampoc exemplar. Les principals inversions d'aquesta societat, a banda dels préstecs, van anar dirigides a la promoció d'una companyia d'assegurances, *La Garantía*; a l'adquisició d'un paquet considerable d'accions del ferrocarril de Granollers a Girona; i a la construcció del Canal de l'Albufera de València. La societat d'assegurances no va arribar a funcionar mai i el projecte del canal va mostrar aviat la seva poca viabilitat. El 1859 la inspecció d'Hisenda no atorgava cap valor a la inversió realitzada i afirmava sense embuts que «esta sociedad hace mucho tiempo que debía haberse liquidado por haber perdido más de la cuarta parte del capital social [...]. Hoy puede asegurarse que

40. Les memòries de la Catalana es publicaven habitualment a la premsa. Vegeu: *Diario de Barcelona*, 12-II-1857; 25-II-1858; 24-II-1859; 1-III-1860; 28-II-1861; 27-II-1862; 26-II-1863; 25-II-1864; 23-II-1865; i 1-III-1866.

41. *AHN*, Hacienda, llig. 429-1.

lo tiene perdido casi por completo». ⁴² La Unió Comercial va decidir efectivament liquidar a final de 1859, enmig d'un escàndol notable. ⁴³ El resultat de la liquidació va donar la raó a la inspecció, ja que va comportar unes pèrdues de capital del 93% (es van recuperar 4 duros per 60 de desembossats), i va donar lloc a nous plets i reclamacions. ⁴⁴

Si atenem ara a les vies per les quals aquestes entitats bancàries van aconseguir el finançament necessari per a les seves inversions, toparem amb una de les característiques més peculiars del sistema financer català d'aquells anys. Globalment considerat, el finançament va tenir tres orígens similars en magnitud: el capital propi de les entitats, la creació de diner i els comptes de clients. A les societats de crèdit predominaven els recursos propis (53% a la Catalana, 61% al Crèdit Mobiliari i 62% a la Unió Comercial); a les entitats dedicades al descompte, en canvi, la creació de diner i els comptes corrents eren molt més importants. Com era d'esperar, el Banc de Barcelona obtenia més recursos, proporcionalment, de l'emissió de bitllets, i les Caixes, més dels comptes corrents. Cal tenir present que el Banc no pagava interessos pels dipòsits i que els seus bitllets eren els únics legalment autoritzats a circular. La proliferació de paper moneda emès il·legalment per diverses entitats és un dels elements més característics de l'evolució financera del període.

En els primers anys del decenni de 1860, un cop superades les dificultats de 1857-1859, van sorgir noves iniciatives en l'àmbit financer. Van aparèixer tres noves societats de crèdit i dos bancs d'emissió. La seva incidència en l'economia financera abans de 1866 va ser molt limitada. El *Crédito y Fomento de Barcelona* era una antiga societat comanditària dedicada a la promoció immobiliària que va pensar que amb l'estatut de societat de crèdit podria superar els seus problemes de manca de finançament. La crisi de 1866 la va abocar a una situació insostenible i va liquidar a la darreria de 1868. La societat *El Comercio* va ser impulsada pel financer més poderós de la ciutat, Manuel Girona, i el seu grup, però va durar només uns mesos. S'havia constituït formalment a final de 1864 i va ser autoritzada a actuar el febrer de 1865. A l'acabament de 1866 va sol·licitar la liquidació, que va ser acceptada pel govern el maig de 1867. Les seves activitats van ser molt restringides.

El *Crédito Mercantil*, entitat creada el 1864, va començar amb altres pretensions. Estretament lligat a Antonio López, el futur marquès de Comillas, i participat per altres *indianos* ben coneguts, es va dedicar en aquests primers anys al descompte comercial, al finançament ferroviari i a l'especulació immobiliària. Els Bancs de Reus i de Tarragona, per la seva banda, van crear-se a iniciativa de banquers i comerciants locals que pensaven que un banc autoritzat a emetre bitllets podria millorar les disponibilitats de crèdit. L'activitat en els anys que van des de la seva fundació fins el 1866 va ser molt modesta.

Naturalment, no eren les societats anònimes que acabem d'estudiar les úniques empreses que es dedicaven a activitats bancàries. En aquests anys eren presents al mercat financer català almenys tres tipus més de bancs: les caixes mútues, les societats hipotecàries i les cases de banca particulars. Les caixes

42. AHN, Hacienda, llig. 429-1

43. Vegeu: *Suplemento a la Revista Industrial*, 27-X-1859.

44. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), Tribunal de Comerç, llig. 9405.

mútues van tenir una especial rellevància en aquest període i, per les seves peculiaritats, mereixen atenció.⁴⁵

Les caixes mútues eren societats de caràcter comanditari en les que la consideració de soci conferia el dret a presentar a descompte lletres o pagarés avalats per la firma pròpia. En general, el soci participava amb un capital nominal que era com a màxim una fracció –sovint el 50%– del seu patrimoni. El percentatge desembossat era menor (entre el 20 i el 50%), però el límit de descompte era el representat pel nominal. D'aquesta manera, hom podia obtenir crèdit net per una quantitat significativa. Per finançar-se, la mútua acceptava comptes corrents i emetia obligacions a curt termini que circulaven per la plaça com a moneda.⁴⁶ La primera experiència d'aquesta mena va ser l'anomenada *Caja Mútua* que va entrar en funcionament a principis de 1858. Després en van aparèixer d'altres. Totes elles van patir greus dificultats en la crisi de 1866, i la majoria van desaparèixer.⁴⁷

Una vida encara més efímera van tenir els bancs hipotecaris. Es tractava de societats comanditàries o col·lectives que oferien crèdit amb garantia hipotecària i obtenien recursos aliens de comptes corrents i d'obligacions (en alguns casos nominatives i endossables). Les més significatives d'aquestes societats van ser el *Crédito Territorial y Moviliario* (Palomo, Pla y Cía.) i el *Banco Territorial y de Crédito* (Ordóñez y Cía.). Van actuar només uns mesos, entre 1864 i 1866, i van entrar en liquidació o pràctica paralització arran de la crisi general. Pel que sabem, van aconseguir mobilitzar recursos en quantitats respectables. El Crèdit Territorial va arribar a tenir, el 1864, un capital desembossat de 3 milions de pesetes, una quantitat semblant a la que tenia concedida en forma de crèdit el Banc Territorial a finals de 1865.⁴⁸

El darrer tipus d'entitat bancària a considerar el constituïen els que podem anomenar banquers particulars. Aquí caldria incloure cases de banca en forma de societats col·lectives o comanditàries i banquers que exercien a títol personal. En aquest àmbit hi hauria des de societats familiars (com *Vidal Quadras Hermanos* o *Girona Hermanos, Clavé y Cía.*) fins a banquers particulars com Evarist Arnús (1820-1890) o Josep Gil i Serra (1815-1877). Malauradament, la informació disponible sobre aquestes cases de banca és gairebé inexistent. En general, sembla que la seva dedicació principal era la compra-venda de lletres i pagarés i la gestió de valors mobiliaris a borsa, més que no pas el proveïment de crèdit. Compraven i venien lletres i pagarés, que sovint redescomptaven a les societats bancàries, i actuaven a borsa per compte de clients. En alguns casos, com el dels Girona, un notable patrimoni propi els permetia actuar com una mena de societat d'inversió i de col·locació d'emissions.

45. Sobre les caixes mútues i el seu paper en el sistema financer català, vegeu: Joan R. ROSÉS, *Banca i indústria a Catalunya, 1844-1874*, treball de doctorat inèdit, Departament d'Història i Institucions Econòmiques, Universitat de Barcelona, 1993.

46. Vegeu informació sobre el funcionament de la primera d'aquestes entitats a *Revista Industrial*, 9-V-1858 i 4-VIII-1858.

47. Les més destacades eren el *Crédito Mútuo Fabril y Mercantil* ('Caixa Vilumara'), la *Compañía General del Crédito Mútuo*, la *Caja Auxiliar de Comercio* i la *Caja Mútua Mercantil*. Sobre aquestes caixes, vegeu ROSÉS, *Banca i indústria...*

48. ROSÉS, *Banca i indústria...*, pàg. 167-173. El Banc Territorial estava vinculat a la *Sociedad Española General de Crédito* creada a Madrid el 1863 i que també va durar pocs mesos (Cf. ACA, Tribunal de Comerç, 3117).

En conjunt, sembla clar que la transformació del sistema financer en la dècada 1856-1866 va ser espectacular. L'expansió econòmica anterior s'havia fet amb l'únic suport financer del Banc de Barcelona i dels banquers particulars. La necessitat de nous intermediaris en el mercat financer va quedar palesa pel nivell d'activitat que molt aviat van aconseguir les entitats creades a l'empara de la legislació progressista. L'expansió del sector financer va ser sens dubte molt considerable, però això no vol dir que arribés a fer el paper que li corresponia dins l'economia catalana. Els historiadors de la banca han establert algunes relacions per mirar d'estimar el grau de desenvolupament relatiu del sector financer. La més significativa és la que compara els actius bancaris totals amb la renda nacional. Una aproximació temptativa a aquesta relació l'hem recollida en la *taula 2*.

Taula 2. Actius bancaris totals i renda nacional

	Catalunya (1865)	Espanya (1864)
Actius bancaris totals (milions de Pts)	160	800
Actius bancaris totals per habit. (pessetes)	94,1	50,3
Renda nacional (milions de Pts)	955	7.142
Actius bancaris totals / Renda nacional	16,7	11,2

Hom pot observar que la situació catalana era, després de la gran expansió, millor que la d'Espanya en el seu conjunt. En canvi, si la comparació la fem amb altres països el càlcul resulta molt menys optimista. Segons Cameron i Goldsmith, cap al 1860 la relació entre actius bancaris i renda nacional era de 57 a Gran Bretanya, 80 a Escòcia, 56 a Suïssa, 40 a Alemanya, 31 a Bèlgica, i de 11,6 o 19 a França.⁴⁹ Només en aquest darrer cas, doncs, hom pot parlar d'una estructura financera comparable, i és ben sabut que el desenvolupament bancari francès va ser molt precari. Tot i que es tracta d'aproximacions molt discutibles ja que, entre d'altres coses, no tenen en compte el paper de les entitats que no eren societats anònimes, hom pot deduir que ni en aquests moments d'eufòria va haver-hi una relació adequada entre l'estructura financera i el nivell de desenvolupament econòmic de Catalunya. La part de l'estalvi i la inversió que passava per les entitats bancàries era molt menor del que hagués correspost al nivell de producció del Principat. Com hem assenyalat en iniciar aquest capítol, les funcions del sector financer són essencials per assegurar un creixement intens i equilibrat d'una economia. Tot sembla indicar que, en aquesta primera fase de la industrialització, Catalunya no va poder comptar amb el nivell de serveis financers que, segurament, precisava.

En tot cas, i al marge de les mancances que acabem d'esmentar, del que no hi ha dubte és de que el sector financer català va experimentar en aquest període una autèntica revolució, un canvi radical que, com és natural, havia d'afectar la dinàmica de l'economia en el seu conjunt i és indèstria de l'expansió industrial dels mateixos anys.

49. CAMERON, *La banca...*, pàg. 320-321; i GOLDSMITH, *Financial Structure...*, pàg. 208-209.

El finançament de la industrialització

L'evolució del mercat financer català entre 1856 i 1866 va venir marcada per l'enorme increment que va experimentar la demanda de capitals. Com s'indica en la *taula 1*, les companyies financeres i, especialment, els ferrocarrils van ser els principals demandants de fons. Es tractava d'empreses que tenien algunes peculiaritats pel fa a les seves estratègies inversores.

Efectivament, les companyies ferroviàries i, sovint també, les societats financeres i algunes grans empreses industrials oferien les seves accions a subscripció exigint un desembossament inicial relativament reduït (el 20% era habitual). En els anys posteriors i segons evolucionaven les necessitats, els respectius consells d'administració podien demanar desembossaments addicionals. En cas de no aportar els diners sol·licitats, l'inversor perdia els seus drets i les aportacions fins llavors realitzades. Així doncs, les decisions d'inversió posteriors a les inicials no eren en mans dels inversors sinó de les mateixes companyies. Cal tenir present, a més, que en el cas de moltes d'aquestes empreses, en especial les de ferrocarrils i obres públiques, la inversió no podia rendibilitzar-se fins que es completava el procés inversor, la qual cosa impel·lia els seus dirigents a sol·licitar en cada moment els desembossaments necessaris per no paralitzar les obres al marge de quina fos la conjuntura financera.

Les companyies ferroviàries i la majoria de les financeres es van constituir entre 1850 i 1856 i van realitzar el seus capitals en els anys posteriors. Així ens trobem que, si de 1850 a 1856, les dues terceres parts dels capitals invertits ho van ser en empreses de nova creació, entre 1857 i 1866 les noves empreses només van significar el 39% de la inversió, mentre que el 61% restant eren desembossaments i ampliacions de capital.⁵⁰

Des de la perspectiva del mercat financer, la característica essencial d'aquest període va ser un excés persistent de la demanda de capital respecte a l'estalvi corrent. Va haver-hi, de fet, dues fases diferenciades. La primera es va iniciar el 1856 i va tancar-se amb una crisi molt seriosa a mitjan 1859. La segona comença el 1860 i acaba amb la crisi general de 1866. Centrarem la nostra anàlisi en aquesta segona.

Recurs a l'estalvi acumulat, tensions financeres i decepció ferroviària, 1860-1866

L'etapa que va de 1860 a 1866 constitueix un segon cicle que s'inicia amb una normalització del mercat financer i acaba amb una forta crisi de gravíssimes conseqüències. Tot i que, com veurem, la comprensió del període exigeix tenir en compte una bona colla de factors, els ferrocarrils van continuar tenint un pes determinant en la conjuntura. Després d'uns mesos d'alleujament en les demandes de capital, els anys 1863 i 1864 van ser els del darrer gran esforç inversor en

50. Sobre el finançament dels ferrocarrils catalans la referència obligada és el monumental treball de Pere PASCUAL, *Los caminos de la era industrial. La construcción y financiación de la Red Ferroviaria Catalana (1843-1898)*, Barcelona, Universitat de Barcelona/Fundación de los Ferrocarriles Españoles, 1999.

les construccions ferroviàries, un esforç que va provocar altre cop fortíssimes tensions i, a la fi, l'esfondrament del mercat en constatar-se la baixa rendibilitat que oferia l'exploació de les línies.

Les dificultats evidents que mostrava el mercat financer català per fer front a les demandes de capital van esperonar els dirigents de la principal companyia ferroviària, la del ferrocarril de Barcelona a Saragossa, a cercar alternatives. La tardor de 1859 van iniciar-se negociacions amb la Borsa de París per a l'acceptació de les accions d'aquesta companyia, negociacions que van concloure amb èxit el febrer de 1860. A partir d'aquell moment una bona colla de tenidors d'accions va aprofitar l'avinentesa per vendre les seves participacions a la capital francesa. Hom va estimar que es van col·locar a París unes 45.000 accions, el que havia de significar una entrada de capital de 20 milions de pessetes.

El recurs a les obligacions com a forma de captar capitals va ser una altra de les estratègies adoptades per les empreses per superar l'estretor del mercat financer barceloní. Qui primer va recórrer a aquesta fórmula va ser també la companyia del ferrocarril de Barcelona a Saragossa. Les obligacions tenien l'avantatge d'oferir rendibilitat fixa i garantia hipotecària i a més podien adaptar-se molt més fàcilment a les circumstàncies del mercat. El que van fer les companyies, en conseqüència, va ser assegurar-se que el rendiment de les obligacions que emetien seria semblant al del deute públic, i oferir un termini de reembossament relativament curt. Les característiques d'aquestes operacions les estudiarem en parlar del finançament ferroviari però hem de consignar aquí el considerable èxit que van assolir. Utilitzant aquesta mena de títols, entre 1855 –moment dels primers intents encara molt tímids– i 1866 les societats ferroviàries van aconseguir 79 milions de pessetes nets, el Canal d'Urgell 11,5 milions i altres empreses 4,7 milions. En total 95 milions. En els anys de màxima activitat emissora –de 1859 a 1864– el 31% de tota la inversió enregistrada es va finançar per aquest procediment.

L'emissió d'obligacions no hauria significat un canvi substancial en el mercat financer si no s'hagués aconseguit obrir noves vies de connexió entre estalviadors i inversors. En una operació de gran envergadura que encara s'ha d'estudiar en detall, algunes societats de crèdit i les cases de banca particulars van llançar-se a la col·locació d'aquest paper entre els petits estalviadors –sobretot pagesos i menestrals– que encara mantenien en metàl·lic els seus estalvis. Aquests diners acumulats van ser l'objectiu dels agents mobilitzats pels financers barcelonins que miraven de col·locar pel valor nominal les obligacions que havien adquirit amb descompte. Les companyies ferroviàries utilitzaven aquests recursos per completar la construcció de les línies i adquirir material a l'estranger.

S'explicaria així que malgrat l'esgotament que ja havia mostrat el mercat el 1859, el procés de capitalització pogués continuar fins a completar bona part de les grans construccions ferroviàries. D'altra banda, l'abocament a la circulació de moneda metàl·lica fins llavors atresorada explicaria també que es mantingués un dèficit persistent de la balança exterior sense crear excessives tensions en el mercat monetari. El mateix or que sortia dels cofres de pagesos i petits menestrals servia per pagar l'excés d'importacions que l'expansió ferroviària i industrial comportava.

Aquest equilibri més aviat precari va començar a trencar-se durant 1863. L'índex més immediat el dona el sobtat increment tipus d'interès. Durant l'any anterior, es trobava diner mitjançant pagarés a la ciutat retribuïnt a l'entorn del 6%.

El primer semestre de 1863 el tipus d'interès mitjà havia pujat ja al 7,4, i durant el segon semestre va arribar al 8,1%, un nivell que no s'havia assolit des de la fi de la guerra carlina vint anys enrere.

Tot i que el fenomen està mancat encara d'un estudi a fons, aquest increment de la tensió en el mercat financer no sembla que pugui separar-se ni de la darre-ra gran onada inversora protagonitzada per les companyies ferroviàries ni de l'agreujament de les dificultats financeres de l'Estat. El bienni 1863-1864 les companyies de ferrocarrils van obtenir dels inversors una mitjana de 25 milions anuals enfront dels 15 milions que havien demandat durant el bienni anterior. També va augmentar molt la inversió en societats financeres i, en menor mesura, en les industrials. En conjunt, la inversió empresarial que recollim a les nostres xifres va assolir el nivell màxim del tot el període: 65 milions el 1863, i 62 el 1864, i encara caldria afegir-hi els capitals invertits en la construcció immobiliària i els obtinguts a Barcelona per companyies no catalanes. Segons Tafunell, les quantitats invertides en la construcció de l'Eixample van arribar també en aquests anys al seu punt màxim, amb un muntant pròxim als 10 milions anuals.⁵¹ D'altra banda, hom ha pogut estimar en 50 milions de pessetes els fons obtinguts a Barcelona entre 1863 i 1866 per companyies ferroviàries foranes com la d'Almansa a València i Barcelona, la de Còrdova a Màlaga, i la de Medina del Campo a Zamora i d'Orense a Vigo.⁵²

Durant els primers mesos de 1864 la situació va empitjorar de forma notòria amb greu incidència sobre el mercat de diner. La mitjana de tipus d'interès dels pagarés intervinguts pels corredors d'orella va pujar fins al 9,2%. En aquesta situació de tensió insostenible, va començar a fer-se evident que les esperances dipositades en el rendiment del ferrocarril eren del tot infundades.

La primera línia important que va completar la seva construcció va ser la Barcelona-Saragossa, que va entrar en funcionament a partir de setembre del 1861. La companyia havia experimentat moltes dificultats per al seu finançament, i els costos financers que es van afegir als de construcció van ser molt notables. En el moment d'iniciar-se l'explotació completa de la línia va quedar clar que els ingressos no permetien pagar els interessos de les obligacions i remunerar d'alguna manera les accions. La cotització d'aquestes va començar a davallar, des del 65% més o menys mantingut fins mitjan 1863, cap a un 60% a final d'aquest any, i a menys del 40% un any més tard. Els intents de bescanviar les obligacions existents per altres a més llarg termini van fracassar. Va haver d'acceptar-se una precipitada fusió amb la companyia de Saragossa a Pamplona. L'operació va ajornar uns mesos la crisi, però no va evitar la davallada final de 1866.

Com era de preveure, les dificultats de la companyia més gran van repercutir en les altres. Les cotitzacions van baixar i les possibilitats d'obtenir nous capitals per aquelles companyies que no havien acabat les obres es van esvaïr. Les societats de crèdit i els particulars que tenien en cartera accions i obligacions ferroviàries van veure disminuir radicalment el valor dels seus actius. La caiguda de les cotitzacions va estendre's a d'altres sectors. El procés cap a una crisi general havia començat.

51. Xavier TAFUNELL, *La construcció de la Barcelona moderna*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1994, pàg. 45.

52. PASCUAL, *Agricultura i industrialització...*, pàg. 284-286.

La crisi⁵³

En definitiva, pot afirmar-se que a partir de mitjan 1864 la situació era irreversible. L'enrarament del mercat financer i l'elevació dels tipus de interès van imposar una reducció radical de les inversions i la paralització de diverses companyies de construcció ferroviària, agreujant la caiguda de la borsa. Aquest procés va debilitar encara més el mercat financer, ja que la majoria de les societats de crèdit i de les caixes de gir i banca tenien valors ferroviaris en cartera o com a garantia dels préstecs concedits. La seva solvència estava en qüestió. Catalunya va patir una paralització financera gairebé total durant dos anys. Només les inversions industrials i comercials, menys vinculades al mercat borsari, van seguir un camí propi. Qualsevol alteració que impel·lís els tenidors de moneda fiduciària i els compte-correntistes a cercar moneda d'or o de plata abocaria el sistema a una crisi general.

La situació angoixosa afectava també el conjunt de les finances espanyoles. La posició financera de l'Estat es deteriorava ràpidament i, alhora, el govern rebia fortes pressions per atorgar subvencions a les companyies ferroviàries abocades a la insolvència. El ministre d'Hisenda –Manuel Alonso Martínez– va idear un sistema per mirar de posar remei a la fallida financera de l'Estat i, de retruc, a la dels ferrocarrils. Es tractava de concedir a un sindicat de banquers anglesos el privilegi d'emissió de bitllets a canvi de condicions molt avantatjoses per al crèdit públic. El nou banc absorbiria els bancs emissors existents. El 10 de maig de 1866 –quan el projecte de llei pertinent era ja a les Corts– es va produir la suspensió de pagaments de la casa Overend, Gurney & Co. de Londres, una de les més respectades de la ciutat i un dels participants en l'operació. El crèdit del govern espanyol se'n va anar definitivament en orris, i amb ell les esperances de reflotar a curt termini les companyies ferroviàries.

No podem saber si l'esverament que aquesta fallida va ocasionar a la City va influir directament en l'esclat de la crisi a Barcelona. Tot i la coincidència de dates, les fonts contemporànies no justifiquen aquesta associació.⁵⁴ En qualsevol cas, com hem vist, la situació financera de la ciutat era prou compromesa per no necessitar estímuls externs per precipitar-se cap al caos.

53. La crisi financera barcelonina de 1866 ja va cridar l'atenció de Joan SARDÀ, *La política monetaria y las fluctuaciones de la economía española en el siglo XIX*, Madrid, Instituto Sancho de Moncada, 1948, pàg. 150-151, i de Jaume VICENS VIVES i Montserrat LLORENS, *Industrials i polítics (segle XIX)*, Barcelona, Vicens-Vives, 1958, pàg. 74-75 i 97-99. Anàlisis més completes es poden trobar a: Nicolás SÁNCHEZ-ALBORNOZ, «La crisis de 1866 en Barcelona (notas para su estudio)», dins *Homenaje a D. Ramón Carande*, Madrid, 1962, vol. II, pàg. 421-436; *España hace un siglo: una economía dual*, Madrid, Alianza, 1977, cap. 7; Gabriel TORTELLA, *Los orígenes del capitalismo...*, pàg. 274-292; i Xavier TAFUNELL, «Banca i mercat de capitals, 1866-1914», dins NADAL, MALUQUER DE MOTES, SUDRIÀ i CABANA (dir.), *Història Econòmica...*, vol. 3, pàg. 379-385.

54. TORTELLA, *Los orígenes del capitalismo...*, pàg. 279, afirma que «el sistema bancario se había tambaleado al borde de la ruina durante dos años y terminó por caer cuando el último arbitrio salvador abocó en fracaso». En canvi, SÁNCHEZ-ALBORNOZ, «La crisis de 1866...», pàg. 422, a la vista dels informes consulars, defensa la independència d'un i altre esdeveniment. Tampoc hi troba relació J. Sala, l'acurat analista de l'*Almanaque del Diario de Barcelona*.

Els esdeveniments poden reconstruir-se amb una certa fidelitat.⁵⁵ Des de feia algunes setmanes el *Crédito Moviliario Barcelonés* i la *Sociedad Catalana General de Crédito* anaven rebent cada cop més sol·licituds de reembossament, tant de comptes corrents (mitjançant xecs) com d'obligacions a la vista que s'utilitzaven com a diner. Com hem vist més amunt, la situació del Crèdit Mobiliari era molt difícil. Alguns dels seus principals negocis havien resultat un total fracàs i, a més, l'Estat li devia quantitats considerables. La Catalana, pel seu costat, patia des de començaments d'any un drenatge de fons molt notable. Els 1,3 milions de duros de comptes corrents i talons registrats de què disposava el desembre de 1865 s'havien vist reduïts en cinc mesos a només 620.000 duros. En la darrera setmana abans de la crisi havia hagut de pagar 230.000 duros.⁵⁶

En aquesta situació, el dissabte dia 12 de maig la liquidació col·lectiva que feien les societats de crèdit i les caixes de gir i banca barcelonines va resultar en un saldo contrari per al Crèdit Mobiliari i a favor del Banc de Barcelona de 43.000 duros (215.000 pessetes). El Banc va reclamar el cobrament, i només va obtenir 2.000 duros en plata. El Crèdit Mobiliari es va declarar en suspensió de pagaments. Immediatament, el Banc va sol·licitar a les entitats de les que procedien els documents descomptats que es fessin càrrec del deute. Les principals implicades eren les caixes, la Catalana (18.173 duros) i la Barcelonesa (14.721 duros). El diumenge 13, en una sessió molt tensa, els directius d'aquestes entitats van refusar fer-se càrrec del deute al·legant que, un cop feta la liquidació, el creditor final no podia reclamar el cobrament als tenidors inicials dels documents.⁵⁷

La insolvència del Crèdit Mobiliari va ser de seguida de domini públic, i es va fer evident que, en obrir el dilluns les seves portes, totes les entitats haurien d'afrontar grans demandes de reintegrament. El mateix diumenge, la *Sociedad Catalana General de Crédito*, la més important de la ciutat, va acudir al Banc en demanda d'ajut. Sol·licitava la concessió d'un crèdit de 580.000 duros per cobrir la totalitat dels comptes corrents, amb la garantia dels valors de la seva cartera i d'aval de persones particulars per un import de 200.000 duros. El Banc va refusar la proposició al·legant que l'operació no era compatible amb els seus estatuts; que podia desacreditar el Banc i arrossegar-lo a un pànic en el que podia perdre els seus recursos en un moment de tanta necessitat; i que no tenia prou metàl·lic per atendre una quantitat tan elevada. Alternativament, oferia la concessió de 300.000 duros, meitat en efectiu, meitat en bitllets-xavalla. La operació de salvament havia de comptar amb la col·laboració de les dues caixes. Aquestes, però, van refusar participar-hi, i la Catalana va veure's abocada a declarar-se en suspensió de pagaments el mateix diumenge. Dies després, en una nota pública, la societat de crèdit insinuaria que l'ajut havia estat sol·licitat al Banc abans de l'esclat de la crisi, cosa que va indignar molt els membres de la junta de govern de l'entitat dirigida per Manuel Girona.⁵⁸

55. La informació aquí utilitzada procedeix essencialment dels llibres d'actes de la Junta de Govern del Banc de Barcelona i de diversos periòdics de la ciutat.

56. Vegeu el comunicat de la societat explicant les raons de la suspensió de pagaments a *El Lloyd Español*, 20-V-1866.

57. Banco de Barcelona, Actes de la Junta de Govern (*BB-JG*), 13-V-1866.

58. *BB-JG*, 13-V-1866.. La nota pública de la Catalana, a *El Contribuyente*, 16-V-1866.

Com era d'esperar, el dilluns 14 es va desfermar un pànic de caràcter general. El govern va decretar l'estat de setge, i el capità general, Fernando Cotoner, va disposar de poders extraordinaris. El governador civil, Méndez Vigo, es va convertir, d'altra banda, en l'administrador de la crisi des del punt de vista de les autoritats. A suggeriment seu, el general Cotoner va convocar, el mateix 14, una junta "del comerç" per què l'assessorés sobre el que calia fer. Hom va decidir que el més important era aturar el pànic i donar marge de reacció al sistema en el seu conjunt. El dimarts 15 el capità general va aprovar un bàndol que establia una moratòria immediata:

Teniendo en cuenta la situación anormal y desusada en que se halla esta plaza por efecto de la suspensión de pagos de dos importantes sociedades de crédito; abarcando en conjunto las últimas y lamentables consecuencias a que puede conducirnos la desconfianza y el pánico que aquel hecho puede y está en lo natural que ocasione; cumpliendo el deber sagrado en que me hallo de anteponerme a conflictos de una situación mercantil alta y completamente extraordinaria; deseoso de escudar por una parte los intereses generales, y de prever por otra las últimas consecuencias de un estado de cosas que entrañe o afecte el orden público, que estoy firmemente resuelto a conservar a toda costa; atendiendo al voto autorizado del señor Gobernador de la provincia; al patriotismo de la Junta de Comercio; al de los consejos de gobierno de las diversas sociedades anónimas de crédito de esta plaza y principales comerciantes y propietarios de la misma, he tenido por conveniente adoptar como medida saludable que contribuirá eficaz y decididamente a restablecer la confianza pública, la que aparece en las bases siguientes:

1º) Se suspenden por doce días a contar desde la publicación de esta providencia los pagos en metálico referentes a contrataciones mercantiles de vencimiento fijo, siempre que el deudor verifique el pago en billetes.

2º) Las sociedades anónimas de crédito pagarán a cada portador durante el expresado plazo los billetes hasta 500 reales de vellón, como límite superior.

3º) A los poseedores de billetes que excedan de ese valor y los presenten a cobro, la sociedades deberán abonar la suma a que se refiere la base anterior, adoptándose para hacerlo así constar ser el medio más apropiado y conveniente a juicio de sus directores.

4º) Los créditos o saldos que tengan en cuenta corriente los fabricantes e industriales de esta capital quedan exceptuados en las dos últimas disposiciones, debiendo percibir el importe de dichos saldos en la parte necesaria de forma ordinaria, a fin de evitar demoras y tropiezos en el cumplimiento de sus respectivas obligaciones de pago de jornales.

De la proverbial sensatez de los barceloneses me prometo que comprenderán la importancia y utilidad de estas medidas, encaminadas a velar por los intereses públicos. El crédito, un momento quebrantado, se restablecerá protegido por nuevas seguridades, y esta hermosa capital continuará siendo el emporio de la industria y el comercio de España.

No hi havia dubte de que la situació era molt perillosa. Durant el dilluns 14, el Banc va haver de reembossar bitllets per l'enorme quantitat de 574.000 duros. Davant la magnitud del pànic i de les exigències de les autoritats de contribuir al

salvament d'altres entitats, el Banc va decidir demanar autorització al govern per reclamar als seus accionistes el 50% del capital nominal que restava sense desembossar, tot i que després només en va reclamar efectivament un 25%. Tot-hom era conscient, en qualsevol cas, que la crisi posava punt i final a una etapa. La proliferació de paper-moneda de tot tipus i procedència i la introducció gairebé sense límit de valors de tota mena en el mercat havia arribat a la seva fi. Les entitats que primer havien de resultar afectades eren aquelles que depenien més estretament dels recursos aliens. Aquest era el cas, especialment, de les caixes de gir i banca.

Enfrontades a l'evidència que de cap manera podrien tornar a la seva activitat habitual i impel·lides pel governador civil, la *Caja Barcelonesa* i la *Caja Catalana* van signar el 17 de maig un acord amb el Banc de Barcelona que pràcticament implicava la seva desaparició. L'acord estipulava que el Banc es convertiria en caixer de les dues entitats mitjançant el redescòmpte de les seves carteres. Com a garantia addicional, cada caixa havia de dipositar un terç del volum redescòmptat en efectiu, i per als dos terços restants havia d'aportar avals de firmes de persones acreditades que el Banc executaria si ho necessitava. Sobre aquesta base, es procediria de forma immediata a retirar de la circulació totes les ordres de pagament i altres instruments monetaris emesos per les caixes. L'acord es va fer efectiu per a la *Caja Catalana* el dia 20 i per a la *Caja Barcelonesa* el 22. Les quantitats redescòmptades van ser de 475.856 duros i 273.300 duros, respectivament.⁵⁹

Cap de les dues entitats va tornar a operar normalment. La seva situació patrimonial devia ser, però, molt diferent. La *Caja Catalana* va exigir en el moment de la crisi un dividend passiu del 10% i, superada aquesta, es va declarar en liquidació el desembre de 1866. Va poder retornar al seus accionistes més del 85% del capital invertit.⁶⁰

La *Caja Barcelonesa*, en canvi, va trobar moltes dificultats per fer efectiu el dividend passiu del 20% acordat per la seva direcció. Els membres d'aquesta havien hagut de signar a títol personal els avals aportats al Banc de Barcelona com a garantia i, sens dubte, volien que la Caixa tingués capital suficient per fer front als deutes i evitar una acció del Banc contra ells. Es comprèn que, en aquestes circumstàncies, els accionistes fossin reticents a pagar. La *Caja Barcelonesa* va haver de denunciar davant els tribunals molts dels seus socis que es van negar a aportar uns diners que sabien del tot perduts.⁶¹ No sabem si la *Caja Barcelonesa* va arribar a liquidar formalment, però es poc probable que els accionistes recuperessin res del seu capital.

Tampoc devien recuperar res del què hi tenien invertit els accionistes del *Crédito Moviliario Barcelonés*. Sabem que va fer front, si més no parcialment, als seus deutes amb els titulars de comptes corrents i els tenidors d'actius monetaris. El 10 de març de 1867 va acordar la seva dissolució, que fou aprovada pel go-

59. *BB-JG*, 16-V-1866; 20-V-1866; i 22-V-1866.

60. La dissolució de la *Caja Catalana* la va acordar la seva junta general el 3 de novembre de 1866 i la va autoritzar el Govern per reial ordre de 13 de març de 1867 (Cf. *ACA*, Tribunal de Comerç, llig. 1937). El retorn del capital a l'*Almanaque del Diario de Barcelona para el año 1868* i següents.

61. *ACA*, Tribunal de Comerç, llig. 853; 1723-1728; 2702; 2706-2708; 2710-2712; 8025; 8040.

vern el 14 de maig següent.⁶²

En acabar el termini de dotze dies de moratòria establert pel capità general la situació no s'havia normalitzat completament. La comissió nomenada per assessorar les autoritats va fer públic un comunicat en el que, tot i felicitar-se pels resultats aconseguits, cridava l'atenció sobre els perills que encara restaven i sobre la necessitat d'aconseguir el retorn de les societats en suspensió al funcionament normal.⁶³ A instàncies d'aquesta comissió i del mateix Banc de Barcelona, l'autoritat militar va decidir prorrogar parcialment les mesures de adoptades.

En aquesta segona etapa la situació tendí a millorar. El Banc de Barcelona va seguir realitzant acords amb altres entitats per col·laborar en la liquidació de les seves obligacions. Tal és el cas de la Caixa Vilumara (*Crédito Mútuo Fabril y Mercantil*), que va encarregar al Banc la recollida de les seves ordres de pagament. El més important d'aquests acords, però, fou el signat amb la *Sociedad Catalana General de Crédito*. Les tensions dels primers moments de la crisi entre aquesta societat i el Banc van deixar pas a una entesa que va possibilitar la supervivència de la companyia. El 2 de juny el Banc de Barcelona va acordar concedir a la Catalana un crèdit de 145.000 duros sobre la base redescomptar la cartera (80.000 duros) i d'acceptar pagarés a 60 dies endossats pels membres de la junta de la societat a títol individual per un import de 65.000 duros. Les obligacions de ferrocarrils i un crèdit a l'Ajuntament que la societat tenia en el seu actiu van servir com a garantia subsidiària. En base a aquest acord, el 26 de juny la Catalana va aixecar la suspensió de pagaments i va començar a liquidar les obligacions al portador que tenia en circulació. La societat, tot i que amb llargues etapes de vida esmoreïda, va subsistir més de quaranta anys per acabar liquidant el 1912.

D'entre les entitats de crèdit, les menys afectades van ser al *Crédito Mercantil* i *El Comercio*. Això no vol dir, però, que no passessin dificultats ni, sobretot, que la crisi no afectés a les seves previsions de futur. Com ja sabem, *El Comercio* va decidir liquidar el mateix 1866 i va obtenir l'autorització per fer-ho el maig de 1867. Els accionistes van recuperar, com a mínim, el 68% del que hi havien invertit.⁶⁴ El *Crédito Mercantil* va ajustar-se a les noves circumstàncies reduint la seva oferta de crèdit i substituint comptes corrents per obligacions a mitjà termini. Malgrat això, va passar per moments difícils en els anys següents com a conseqüència de la mala marxa d'alguns negocis immobiliaris.⁶⁵ Recordem, d'altra banda, que el *Crédito y Fomento* -l'antiga societat immobiliària reconvertida en societat de crèdit- també va haver de liquidar, segons sembla, el 1868, i que el mateix van haver de fer les caixes mútues més prominents.

En definitiva, la crisi va significar el trencament final del model de banca i de sistema financer que havia protagonitzat la primera fase de la industrialització catalana. De les vuit societats anònimes de crèdit existents a començaments de

62. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *España hace un siglo...*, pàg. 154; i *Almanaque del Diario de Barcelona para el año 1868*, pàg. 102.

63. Vegeu el comunicat a *El Lloyd Español*, 27-V-1866.

64. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *España hace un siglo...*, pàg. 154; i *Almanaque del Diario...* i següents.

65. Martín RODRIGO, «La Societat del Crèdit Mercantil (1863-1883)», dins J. ROCA (coord.), *La formació del cinturó industrial de Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història/Proa, 1997, pàg. 187-188.

1866, només en van sobreviure tres: la Catalana General i el Crèdit Mercantil –ambdues profundament afectades– i el Banc de Barcelona. L'activitat comercial i financera de la ciutat va entrar en un període de profunda paralització. En els anys següents, el mateix Banc de Barcelona, amo i senyor de la plaça, es va queixar continuament de l'atonía dels negocis i la impossibilitat de recuperar els nivells de crèdit assolits abans de la crisi, malgrat haver acordat rebaixes de tipus i de comissions.⁶⁶

La crisi va tenir conseqüències molt importants, més enllà de les estrictament financeres. El que havia fet fallida era tot un projecte col·lectiu d'industrialització integral dibuixat en el decenni de 1840; un projecte que havia intentat aixecar sense ajuda externa un país modern a imitació de les grans nacions industrials. El projecte va naufragar estrepitosament i això va influir de ben segur en l'actitud molt més conservadora que a partir d'aquell moment va mostrar la burgesia catalana.

En qualsevol cas, el balanç d'aquells vint-i-cinc anys d'expansió no es pot fer només observant el seu final aparent. L'enorme esforç empresarial i inversor deixava una estructura econòmica completament renovada: una base industrial sòlida si bé molt concentrada en el tèxtil; un comerç molt actiu amb la resta d'Espanya i amb l'estranger; una xarxa ferroviària incompleta –mancava encara l'enllaç amb França– però molt notable; una ciutat de Barcelona sense muralles i amb un projecte urbanístic extraordinàriament ambiciós; etc. En definitiva, Catalunya s'havia convertit en un país industrial, i això el diferenciava definitivament de la majoria dels països del sud d'Europa a l'època. És en aquests anys que es van posar les bases d'una societat industrial.

66. Vegeu, per exemple, BB-JG, 25-II-1867.